

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.4>

УДК 811.161.2

МИСЛЕОБРАЗ «МІСТО» В ХУДОЖНЬО-ПЕРСОНАЖНОМУ ДИСКУРСІ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО

ГОЛІКОВА

Nataliia

Наталія Сергіївна,

HOLIKOVA,

доктор філологічних наук,
доцент, професор кафедри
української мови Дніпровського
національного університету імені
Олеся Гончара; просп. Гагаріна,
м. Дніпро, 7249010;

Doctor of Philology, Prof., Oles
Honchar Dniprovsk National
University; 72 Gagarin Ave., Dnipro
49010, Ukraine;

E-mail: nataliaholikova62@gmail.
com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4157-1276>

E-mail: nataliaholikova62@gmail.
com

У статті проаналізовано виразливо-зображальні засоби ословлення мислеобразу «місто» в однойменному романі В. Підмогильного. Акцентовано на логіко-семантичній опозиції «місто» – «село», яка у творі виконує текстоцентричну функцію. Зауважено, що вивчення вербалізованої константи протиставлення є важливим питанням для інтегративної лінгвостилістики, що взаємодіє з такими науковими галузями, як лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, соціолінгвістика, комунікативна лінгвістика тощо. Актуалізовано поняття персонажного дискурсу: найважливішою ознакою роману «Місто» В. Підмогильного є внутрішньоструктурне поєднання мови автора та мови головного героя твору – Степана Радченка. Доведено, що дискурсивна зона персонажа є найвпливовішою у формуванні аналізованого мислеобразу. Простежено семантико-стилістичні особливості ключового слова «місто», що концентрує художню оповідь прозового твору й постає домінуючим компонентом когнітивно-польової структури відповідного концепту. Визначено його лексикотематичні та семантико-асоціативні лінії, які забезпечують змістову зв'язність і цілісність мислеобразу у вертикальному контексті роману: «місто» ↔ «село», «місто» ↔ «природа», «закритий простір» ↔ «відкритий простір», «місто» → «мистецтво» → «література», «місто» ← «кохання» →

«природа» тощо. Висновковано, що В. Підмогильний, «зануривши» сільську людину в «другу природу» – урбанізований простір з його антропогенним ландшафтом, одним із перших українських письменників початку ХХ ст. концептуалізував місто як визначальний чинник у цивілізаційно-історичному розвитку суспільства.

Ключові слова: персонажний дискурс, концепт, семантико-асоціативне поле, мовно-естетичний знак, стилістема.

*Місто, премісто, прамісто моє!
Стійбище людське з асфальту й бетону.
Як там не буде, а все-таки є
той силует у вікні золотому!*
Ліна Костенко

Творча спадщина Валер'яна Підмогильного – це психологічно-реалістична проза, що орієнтована на відповідні традиції української та зарубіжної (передусім – французької) художньої літератури й інтегрована в національний та європейський модерно-літературні мейнстрими початку ХХ століття. Це не написана автором, на пів слові обірвана «репресивною кулею» книга про життєву динаміку душі людини, яка змушена змінювати власні цінності в умовах суспільно-ідеологічної переорієнтації. Це оригінальний письменницький мовостиль, насичений словесно-образною символікою, метафористикою й риторикою, що його по-своєму декодують читачі різних поколінь.

Інтелектуально-психологічна проза В. Підмогильного, ви-яскравлена на тлі культурно-ідеологічної поліфонії – характерного явища для українського мистецтва й літератури 20 – 30-х рр. ХХ ст., привертає увагу багатьох сучасних науковців. Усебічне вивчення мовотворчості письменника наразі є одним з актуальних завдань інтегративної лінгвостилістики, що, спираючись на ті чи ті методики та прийоми аналізу художнього твору, студіює філософські глибини індивідуально-авторського слова, його релевантно-стилістичні ознаки, моделює ймовірні рефлексії маркувально-тектових лінгвоодиниць у свідомості реципієнтів. Взаємодіючи з лінгвокультурологією, етнолінгвістикою, когнітивною лінгвістикою, інтегративна лінгвостилістика помітно розширює парадигму досліджень, піддаючи ретельному науковому розгляду або перегляду все нові об'єкти із сфери художньої літератури.

На нашу думку, «оновленого» лінгвостилістичного аналізу потребує й мовосвіт В. Підмогильного, стильова домінанта прози якого відбиває нерозривний зв'язок «літературного модерну» з традиціями критичного та психологічного реалізму й імпресіонізму, що «переплітались в органічну цілість з мистецьким світовідчуттям автора» [Костюк 1954: 272], його сприйманням і манерою ословлення тих суспільних реалій, процесів та зрушень під час формування радянсько-державницького ладу, які становлять важливий фрагмент історії України. У мовній картині світу В. Підмогильного одним із ключових є мислеобраз «місто», репрезентований в однойменному романі письменника багатьма виражально-зображальними засобами.

Попри те, що на сторінках української літератури людина найчастіше постає в межах міста-мегаполісу лише з кінця ХХ – початку ХХІ ст. (художні твори Ю. Андруховича, В. Даниленка, А. Дністрового, С. Жадана, І. Карпи, Г. Пагутяк), проблему жорстокої реальності міста «у період повної руйнації попередніх ціннісних систем і зародження нових моральних, соціальних, культурологічних орієнтирів» [Негодяєва 2010: 340] В. Підмогильний актуалізував та новаторськи охудожнив ще на початку ХХ ст. Його роздуми про роль міста в цивілізації суспільства нерідко суголосні з поглядами вітчизняних і закордонних митців різних галузей щодо процесів сучасної урбанізації, тому в подальшому вони мають реальну перспективу бути введеними до інтермедійно-когнітивного поля наукового аналізу. Пор.: *Знаєте, що таке наше місто? Історична здохлятина. Віками тхне. Так і хочеться його провітрити* (Місто: 104); *Сьогодні він (Радченко) з'ясує, що життя можливе тільки в природі, яку вони покинули й до якої мусять вернутись, а місто, душне й нудне, – це страшенна помилка історії* (Місто: 237) та *Міста – це захід цивілізації, це монументи на виснаженій землі* (із телесеріалу про резервації Монтано у США (2018)).

Вертикальний контекст роману «Місто» пронизують висловлення, що містять переважно негативні характеристики великого населеного пункту з його специфічними реаліями, які символізують урбаністичний простір: *Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер важко нависало над нею (Надійкою) згори. Вона боязко поглядала навкруги. Її глушило гукання перекупок, свистки, брязкіт автобусів, що рушали на*

Дарницю, і рівне пихкання парової машини десь поблизу на млині (Місто: 21); Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його (Степана) заглибленість (Місто: 38 – 39); В цьому безконечному строкатому шумі, що глушив людську мову й ходу, билось могутнє серце міста. Тут він (Степан) у його грудях бачив залізну систему його тканин, чув голос його, пізнавав його потайну істоту (Місто: 182). Крім виділених контекстів, здебільшого сконцентрованих на понятті «звук, звучання», до емоційно-експресивного арсеналу негативно-аксіологічних засобів «портретування» міста належить низка атрибутивно-субстантивних словосполук та оцінних метафор на зразок *ненажерне місто; дурне місто; суворе, безжальне місто; лежата міста; нетрі міста; темна безодня міста; чужий ґрунт міста; пастка вулиці; слизька київська зима* та ін., що в суспільно-історичних умовах початку ХХ ст. репрезентують осмислення великого міста споконвічно селянсько-патріархальним українським народом як ворожої сили, здатної знищити й духовно поглинути людину.

Основною логіко-семантичною віссю художньої оповіді в романі є поняттєво-контекстуальна опозиція «місто» – «людина». Розшифрування тонкощів взаємодії констант домінантного смислового протиставлення, кожна з яких у прозовому тексті формує власне асоціативно-силове поле з багатьма складниками, дає змогу долучити до текстологічного аналізу ті чи ті дискурсологічні методи і прийоми, а семантико-стилістичну характеристику релевантних лінгвоодиниць – стилістем поєднати з їх лінгвокогнітивним студіюванням. Саме такий комплексний розгляд засобів вербалізації мислеобразу «місто» в індивідуально-мовній картині світу (ІМКС) передбачає новий – інтенційно-рецептивний – підхід до витлумачення мови прози письменника в різних лінгвістичних галузях та інтеграцію дослідницьких спостережень і висновків у межах єдиної наукової парадигми.

За нашими переконаннями, упорядкування мовно-текстової інформації про місто з опертям на логіко-семантичні зв'язки репрезентантів мислеобразу найвірогідніше можна представити у вигляді когнітивної моделі, що допомагає узагальнити й одночас конкретизувати структуру цілісного концепту «міс-

то» та його основних сегментів. В ІМКС В. Підмогильного текстоцентричне поняття «місто», назва якого винесена в заголовок художнього твору, пов'язане з такими поняттями, як «людина», «село», «природа», «локальний простір», «мистецтво», «література» (рис. 1), оприявленими низкою стилістем і риторичних фігур.

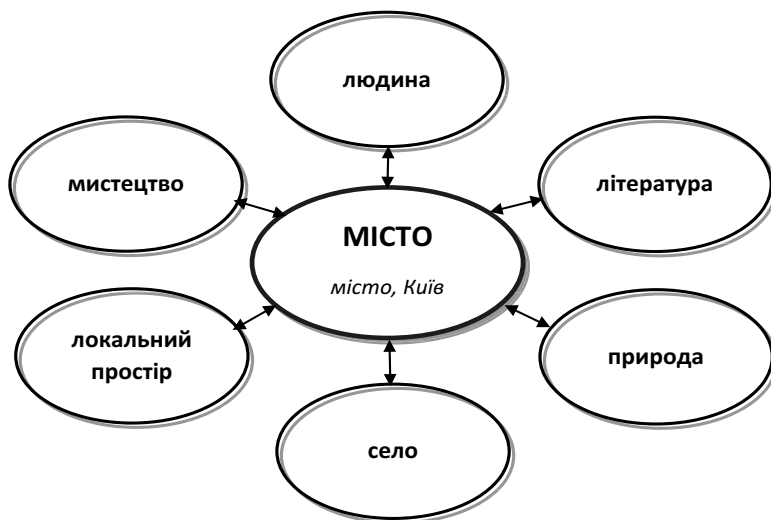

Рис. 1. Когнітивно-польова структура концепту «місто»

У романі В. Підмогильного мислеобраз «місто» конкретизований одним містом – Києвом, у локальному просторі якого відбуваються всі події, вербалізовані в художньому тексті. Утім, попри впізнаваність реалій Києва за власними назвами багатьох внутрішньоміських і географічних об'єктів (пор.: *Степан насунув на чоло капелюха і непомітно дійшов до Сінного базару. Обминаючи його, виїшов на Велику Підвальну й спинився коло ґраток Золотоворітського скверу... Андрійський узвіз...* (Місто: 235); *він минув окриккомком і змінивши ходу на пустинній увечері ділянці Хрещатика між майданом Комінтерну й схилом вул. Революції <...>. Позаду шумів Хрещатий яр, праворуч линула музика з Пролетарського саду, ліворуч шелестів людськими тіннями Володимирський горб* (Місто: 41), деякі з них із часом змінилися, у письменницькій візії поняття «місто» актуалізоване як загалом «великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий, культурний центр»

(СУМ IV: 751), що постає епіцентром життєвих колізій персонажів роману в умовах різючих суспільних змін. На авансцену художньої оповіді тут виведено наївну молоду людину – Степана Радченка, який абсолютно переконаний, що *Він – нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він – один з тих, що повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє* (Місто: 25). Саме Степанові Радченку автор «віддав» не лише роль головного персонажа твору, а й повноваження режисера та постановника реалістично-психологічної драми про омріяний будівництвом нового життя місто-сад, про «змичку» села і міста: *В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він – один із цієї зміни, що їй від доли призначено перемогти. Міста-сади, села-міста, заповідані революцією, ці дива майбутнього, що про них книжки лишили йому невиразне передчуття, в ту хвилину були йому близькі й збагненні* (Місто: 41 – 42); *З усіх запропонованих на іспиті тем він (Радченко) відразу спинився на «Змичці міста і села». <...> «Змичка міста і села – це міцна запорака майбутніх міст-садів», – кінчив він і здав працю...* (Місто: 43).

Степан Радченко нерідко генерує й ословлює основні ідеї щодо суспільних перебудов на теренах міста, наприклад: *місто своїм розгоном і шумом зворушує людину без міри гостріше, ніж лоно природи ніжністю краєвидів та безладною грою стихій, покликаних тут будувати нову природу, – штучну, отже, досконалішу* (Місто: 141).

Відомо, що таку важливу ознаку художнього прозового тексту, як внутрішньоструктурне поєднання мови автора та мови персонажів активно студіюють у межах сучасної дискурсології. Декодування авторських інтенцій читачами передбачає залучення комунікативного аспекту аналізу художнього тексту / дискурсу, що відбиває два плани комунікації – зовнішній (*адресант-автор* → *адресат-читач*) і внутрішній (*персонаж* → *персонаж*), а за своєю глибинно сутністю – *автор* → *персонаж* → *читач*). На цій основі у структурі художнього дискурсу виділяють авторський та персонажний дискурси [Колегаєва 2010: 103].

У художньому дискурсі В. Підмогильного зона персонажа, репрезентована мовою Степана Радченка, є досить розгалуженою. Її оприявнюють мовно-ситуативні контакти головного героя з іншими персонажами роману «Місто» та його внутрішня мова – «думка у думці, що є ендофазною формою мовлення» [Бехта 2019: 73]. Обидва вияви вербальної комунікації голов-

ного героя постійно сконцентровані на поняттєвому протиставленні «місто» – «село», що рефлексує в його свідомості від неприйняття міста до прагнення зруйнувати будь-яке розмежування міського та сільського простору й, нарешті, до вираження прихильності, а подекуди й відвертого захоплення містом. Пор.: *Степан не витерпів і енергійно втрутився в розмову. – Ви помиляєтесь, товаришу, – сказав він до інструктора, – українізація повинна скріпити змичку міста і села* (Місто: 46) та *Чому, властиво, він (Радченко) має себе за зрадника? Хіба мало людей покидає село? Міста ж ростуть коштом села – це нормально, цілком нормально. До того ж його ВИІШ – економічна, і, її скінчивши, однаково на село не вертатись. Місто призначено йому за оселю* (Місто: 69).

У творі В. Підмогильного Степан Радченко персоніфікує та символізує узагальнений образ людини майбутнього, свого часу запрограмований радянською владою. Саме через призму світосприйняття сільського хлопця спроектовано та різноаспектно вербалізовано ключовий мислеобраз «місто». Тому виокремлення концепту «людина» в лінгвокогнітивному просторі художньо-персонажного дискурсу є не менш важливим. Його структура (рис. 2) засвідчує дещо щільнішу конфігурацію складників, ніж у будові концепту «місто» (пор.: рис. 1), а це означає, що дискурсивна зона персонажа є найвпливовішою у формуванні аналізованого мислеобразу.

Рис. 2. Когнітивно-польова структура концепту «людина»

Наявність спільних компонентів у структурі двох логіко-семантичних утворень, по-перше, прогнозує установалення протилежних – об'єктивного та суб'єктивного – напрямків концептуалізації взаємопов'язаних понять «місто» – «людина» в ІМКС В. Підмогильного; по-друге, дає змогу визначити основні лексико-тематичні та семантико-асоціативні лінії, які забезпечують змістову зв'язність і цілісність мислеобразу «місто» у вертикальному контексті роману: «місто» ↔ «село», «місто ↔ «природа», «закритий простір» ↔ «відкритий простір», «місто» → «мистецтво» → «література», «місто» ← «кохання» → «природа».

Опозиція «місто» – «село» насправді концентрує всю художню оповідь в аналізованому романі. У самосвідомості Степана Радченка вона репрезентує глибше смислове протиставлення «чужий» – «свій», що поступово змінює оцінні полюси у поглядах сільського хлопця на місто і село: *Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста* (Місто: 38) та *Він не раз уже спостерігав у собі зміну, примусом одвертаючи від неї думки, а тепер мусив признатись собі одверто – село стало йому чуже. Воно потьмарніло в його спогадах, як блідне ліхтар у проміннях дня, але тяжіло над ним, як докір, як тривога* (Місто: 68).

Символьного значення у мові роману набуває стилістема *камінь*, що, як і контекстуальні синоніми *брук*, *кам'яниця*, *мур* та ін., є постійним атрибутом міста, на відміну від стилістем *весна*, *природа*, *степ*, *поле*, які традиційно символізують село: *Назавжди покине це місто, чуже його душі, цей камінь, ці збудні ліхтарі!* (Місто: 234); *за горбом він почував місто і себе – одне з безлічі непомітних тілець серед каменю й розпорядку. На порозі жаданого бачив себе вигнанцем, що покинув на рідній землі весну й квітучі поля* (Місто: 33). Із-поміж перерахованих стилістем істотної семантико-смислової трансформації зазнала лексема *природа*, своєрідно концептуалізована в художньо-персонажному дискурсі В. Підмогильного.

У рецепції головного героя поняття «природа» чітко диференційоване щодо міського (закритого) та сільського (відкритого) локальних просторів: *Ніщо не викриває так штучності міста, як саме весна, розтоплюючи й тут сніги, але оголюючи мертвий брук замість сподіваного зела, – а хлопець прагнув зачутти дух возкої ріллі, втопити очі в зелену далечінь полів,*

у чорні смуги пухкого ґрунту. Навкруги він бачив страшне погноблення природи, і дерева камінних вулиць та обгороджених садків, замкнених тут у клітки, як дивовижні тварини по звіринцях, журно простягали йому своє набрякле гілля (Місто: 97). У розлоговому лінійному контексті первозданну природу весняного села репрезентують слововживання *зело, рілля, поле, ґрунт*, а прихід весни в місті – *мертвий брук і дерева*, асоційовані в закритому просторі з *дивовижними тваринами по звіринцях*.

На основі протиставлення «місто» – «природа» ословлено авторську позицію щодо рушійного впливу темпоритму міста на психіку селян, які потрапили в його силове поле. Спостерігаючи за змінами пір року, Радченко помічає, що цивілізаційні підвалини міста «перепланували» природний колообіг: *По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, прокидаючись після літньої сплячки. <...> Починалось власне життя міста, весна його творчості, такої замкненої в мурах і разом такої безмежної* (Місто: 81); *місто пишно розгорнуло свої білі артерії і гордовито піднесло своє чоло. Засипане холодними пластівцями, воно доходило апогея творчості, достигало, напружувалось, щоб навесні, скинувши вінчальну фату, починати своє зав'ядання* (Місто: 97). У наведених контекстах лексеми *осінь, зима, весна* функціонують як енантіо-семанти, що в структурі своїх лексичних значень набувають «неприродних» ознак і в такий спосіб символізують штучність міста порівняно з усталеним життя села.

В. Підмогильний, «зануривши» сільську людину в урбанізований простір, одним із перших українських письменників початку ХХ ст. концептуалізував *місто* як визначальний чинник у цивілізаційно-історичному розвитку / руйнації суспільства. Перспективним уважаємо подальше студіювання наративної та персонажної зон художнього дискурсу, що доповнить цілісну характеристику логіко-семантичних складників мислеобразу «місто» в індивідуально-мовній картині світу письменника.

Бехта І. *Думка у думці* як ендофазна форма мовлення в художній проєкції персонажного дискурсу. *Лінгвістика*. Луганськ, 2019. № 1 (40). С. 73 – 84.

Колегаєва І.М. Зображення персонажного дискурсу як жанрово детермінований вияв комунікативної вторинності в художньому тексті. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія: Романо-германська філо-*

логія. *Методика викладання іноземних мов*. Харків, 2010. Вип. 61. С. 102 – 107.

Негодяєва С.А. Урбаністичний хронотоп у творчості А. Дністрового. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. Бердянськ, 2010. Вип. XXIII. Ч. 1. С. 339 – 347.

Підмогильний В. Місто. Нью-Йорк, 1954. 298 с. (Першотвір).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Місто. – Підмогильний В.П. Місто. Київ, 1989. 448 с.

СУМ. – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 – 1980.

REFERENCES

Bekhta, I. (2019). Thought in thought as an endophase form of speech in the artistic projection of character discourse. *Linguistics*. № 1 (40), 73 – 84 (in Ukr.).

Kolehaieva, I.M. (2010). The image of character discourse as a genre-determined manifestation of communicative secondaryness in artistic text. *Bulletin of KhNU named after V.N. Karazin*. Kharkiv, Vyp. 61, 102 – 107 (in Ukr.).

Nehodiaieva, S.A. (2010). Urban chronotope in the works of A. Dnistrovyi. *Actual problems of Slavic philology*. Berdiansk, Vyp. XXIII, Ch. 1, 339 – 347 (in Ukr.).

Pidmohylnyi, V. (1954). *Misto*. New-York (in Ukr.).

LEGEND

Місто. – Pidmohylnyi, V.P. (1989). *Misto: Roman, opovidannia / Uporiad. R. Movchan ta V. Shevchuka; Vst. sl. V. Shevchuka; Prymit. R. Movchan [City]*. Kyiv: Molod, 448 (in Ukr.).

СУМ. – Dictionary of the Ukrainian language (11 vol.). (1970– 1980). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 12.04.2021

Nataliia Holikova

MENTAL IMAGE «CITY» IN THE ARTISTIC AND CHARACTER DISCOURSE OF V. PIDMOHYLNYI

The article analyzes the expressing-depicting means of verbalization of the mission «City» in the same name V. Pidmohylnyi's novel, based on the logical-semantic opposition «City» – «Village».

It is noted that the study of the verbalized constants of the specified contrast is an important issue for integrative linguistic history, which interacts with such scientific industries as linguistic culture, cognitive linguistics, sociolinguistics, communicative linguistics etc. The concept of a character discourse is actualized: the most important sign of the novel «The city» V. Pidmohylnyi's combination of the language of the author and the language of the main character of the work – Stepan Radchenko. It is proved that the discursive zone of the character is the most influential in the formation of the analyzed mental image. The semantic-stylistic features of the «City» are traced, which concentrates artistic narrative of a proactive piece and appears a dominant component of the cognitive-field structure of the relevant concept. Its lexical-thematic and semantic and associative lines, which provide content to the connectivity and integrity of the mental image in the vertical context of the novel: «City» ↔ «Village», «City» ↔ «Nature», «Closed space» ↔ «Open Space», «City» → «Art» → «Literature», «City» ← «Love» → «Nature» etc. The conclusion is emphasized that V. Pidmohylnyi one of the first Ukrainian writers of the beginning of the twentieth century. Conceptualized the city as a decisive factor in civilization-historical development of society, «immersing» a person from the village to urbanized space – anthropogenic landscape, «second nature».

Key words: character discourse, concept, semantic and associative field, linguistic-aesthetic sign, stylistema.